

ZAMAN BASKISI ALTINDA ÇALIŞMA ve BOŞ ZAMAN ALGISI

Yrd. Doç. Dr. Doğa Başar SARIİPEK*

ÖZ

Bu makale, çalışmanın zaman disiplini yoluyla bireye ait bir aktivite olmaktan çıkıp, “topluma faydalı” bir eylem haline nasıl dönüştürüldüğünü değerlendirmektedir. Aslında bireylerin çalışma ve çalışma dışı zaman algısında, günümüze gelene kadar sürekli değişiklikler yaşanmıştır. Bu doğrultuda, çalışma ve çalışma dışı zaman şeklinde iki farklı zaman diliminin çok da farkında olunmadığı toplum yapısından, bu iki farklı zamanın birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığı günümüzdeki toplum yapısına geçilmiştir. Bu anlam değişikliğinde etkili olan faktörlerin başında, bireye dayatılan sıkı zaman disiplini gelmektedir. Sonuç olarak çalışma, sınırlarını ve yapıma anını doğa koşullarındaki zorlamaların haricinde bireyin kendisinin belirlediği özgür ve içsel bir alan olmaktan çıkmış ve bireyin pasifleştirildiği, sisteme ait ve dışsal bir alan haline dönüşmüştür. Hatta günümüz koşullarında sadece çalışma alanı değil, çalışma dışında kalan boş zaman aktiviteleri de zaman disiplini yoluyla sistem tarafından belirlenir hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çalışma, Çalışma Zamanı, Boş Zaman, Zaman Disiplini, Tüketim Toplumu

JEL Sınıflandırması: F66, J01, J22

PERCEPTION OF WORK AND LEISURE UNDER PRESSURE OF TIME

ABSTRACT

This paper examines the shift in the meaning of work, which is no longer an activity belongs to the individual itself but was turned into a “beneficial activity to society” through strict time discipline. The perception of work and leisure of individuals, indeed, has continuously been changing. In this sense, a transformation from the social order where there was no awareness for two different time slices, called working and leisure time, to the prevailing social order where these two concepts are separated indisputably. One of the leading factors behind this transformation is time discipline. Consequently, working is no longer a free and internal sphere where individuals are the only actors, except the coercion of the nature, determining the rules, but an external sphere which belongs to the

* Kocaeli Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, sariipek@kocaeli.edu.tr

system. Moreover, today not only working sphere, but also leisure activities are determined by the system through time discipline.

Key Words: Work, Working Time, Leisure, Time Discipline, Consumer Society

Jel Classification: F66, J01, J22

1. GİRİŞ

Çalışma ve çalışma dışı zaman algısı, toplumların bu olguları sürekli yeniden tanımlamalarıyla birlikte asırlardır değişmektedir. Üretimin biçimindeki ve işyeri örgütlenmelerindeki değişiklikler, insanların zamana yönelik algıları ve bunu çalışmayla ilişkilendirme biçimleri üzerinde ciddi etkilerde bulunmaktadır. Nitekim geleneksel iş ortamlarından ve çalışmadan, modern iş ortamlarına ve çalışma biçimlerine geçildikçe, insanların zaman algıları da ister istemez keskin değişikliklere uğramaktadır.

Başlangıçta iş-odaklı bir zaman algısı varken ve iş ile zamanın yönetimi doğal koşullardaki zorunluluklar haricinde tamamen bireye aitken, sanayileşmenin ve kapitalistleşmenin artmasıyla birlikte, bu süreç tersine dönmüş ve birey sistem tarafından yönlendirilmeye başlamıştır. İlk olarak manastırlar tarafından kullanılan sıkı zaman disiplini, daha sonraları bireyleri yönlendirmek ve tektipleştirmek amacıyla, kapitalizmin en etkili silahı olarak kullanılmıştır. Bu metalaştırma ve bireyler üzerindeki tahakküm süreci öyle bir hal almıştır ki, artık sadece bireyin çalışma zamanı değil, çalışma dışında kalan boş zamanı bile sisteme ait ve onun tarafından yönetilir hale gelmiştir.

Bu çalışmada, kapitalist birikim sürecinin gelişmesiyle birlikte zaman disiplini ihtiyacının nasıl gerekli hale geldiği, bunun işgücünün daha iyi senkronizasyonunu ve tektipleştirilmesini sağlamak üzere nasıl bir işlev gördüğü ve kapitalist toplumlarda bu değişikliklerin nasıl yaşandığı konuları tartışılacaktır. Bunun için öncelikle zaman kavramı üzerinde durulacak, ardından çalışma kavramı ve geçirdiği değişimler incelenecek, sonrasında modern çalışma düzeni öncesindeki zaman algısı açıklanmaya çalışılıp, son olarak kapitalizmin zaman disiplini yoluyla bireylerin çalışma ve çalışma dışı zamanlarını nasıl tahakküm altına aldığı belirlenmeye çalışılacaktır.

2. BİR FENOMEN OLARAK ZAMAN

Zaman, soyut ve tam olarak anlaşılamayan bir olgu olmasına karşın, günlük hayatımızda vazgeçemediğimiz ve aktivitelerimizi sıraya koyarken sürekli başvurduğumuz bir olgudur. Sabah kalkış, okula ya da işe gidiş, öğlen yemeğini yiyiş, akşam eve dönüş gibi tüm gündelik aktivitelerimizin yapılma anı bellidir. Bir günden diğerine aynı aktiviteler farklı anlarda yapılıyor olsa bile, yine de değişmeyen bir durum vardır; zamanın bize çizdiği sınırların dışına çıkmamız mümkün değildir. Ancak günlük hayatımızla bu kadar iç içe geçmiş bir olgu olmasına rağmen, zaman bilimin henüz kesin olarak tanımlayamadığı kavramlardan biridir. Bunun nedenlerinden biri olarak, aynı

zaman diliminin bile farklı insanlar, coğrafyalar ve kültürler için farklı anlamlar ifade etmesi gösterilmektedir (Blyton vd., 1989: 1). Bu farklılığın ise yaşayış biçimindeki ve değer yargılarındaki çeşitlilikten ileri geldiği belirtilebilir.

Anlamlandırılmadaki güçlük nedeniyle, zaman sürekli olarak doğrudan bir tanım yerine, farklı nitelikleriyle tarif edilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, zaman bir arka arkaya geliştir ya da en azından birbiri ardına gelişi kapsamaktadır (Zerzan, 2000: 43). Aristo'nun ifadesiyle, her biri tek tek anlara işaret eden sayısız şimdiler bir araya gelerek, zamanın sürekliliğini sağlayan bir çizgi oluşturur. Bu açıklamada sadece şimdiler vardır; geçmiş ve gelecek zaman yoktur. Geçmiş, artık var olmayan, gelecek ise henüz var olmamış şimdileri ifade etmektedir (Topakkaya, 2012: 224-225). Türk Dil Kurumu ise zamanı “bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit” şeklinde açıklamaktadır (www.tdk.gov.tr). Her ne şekilde tarif edilirse edilsin, insanların doğal yaşam halinden kopup, toplumsal yaşam koşullarına geçmeden önce, zaman diye bir kavramın çok da farkında olmadıklarını belirtmek gerekir. Daha açık bir ifadeyle, zamanın her bireyin kendisine ait bağımsız bir ölçü olmaktan çıkıp, insanların birlikte algıladıkları ortak bir olgu haline dönüşmesi, toplum yaşamına geçilmesi ile mümkün olmuştur. Dolayısıyla, toplumsal yaşamın bir ürünü olan zamanın, tanımlamadaki güçlüklerle ve toplumlar, dinler ve kültürler arasındaki farklı çağrışımlara karşın, bugün de asgari düzeyde ortak bir algı temelini bulduğundan bahsedilebilir. Asgari düzeydeki bu ortak paydanın belirlenmesinde en etkili unsurların başında ise ekonomik ilişkiler gelmektedir. Hıristiyan dünyanın yeryüzünde kapladığı alanın, hakim sosyoekonomik sistemin doğuş ve yayılış merkezi olması ve Katolik Hıristiyanların zaman değerlerinin ve kurallarının tüm dünyada temel alınmış olması, bizi bu yönde bir yorum yapmaya yöneltmektedir; “güçlü olan, kural koyar” sözü bir kez daha doğruluk kazanmış ve toplumlar arası zaman algısı farklılıkları azalmıştır.

Buradan hareketle, tarihte temel olarak iki çeşit zaman algısının bulunduğu belirtilebilir. Bunlardan birincisi, *doğal, döngüsel zaman*; diğeri de *geçmiş-şimdi-gelecek* boyutlarını içeren *çizgisel zaman* anlayışıdır. Döngüsel zaman, 1959 yılında Eliade'nin ilkel dönem insanların yaşayışlarında olayların birbirini tekrar eden bir düzende gerçekleştiğine ilişkin algılarını anlatmak üzere yazına kazandırdığı bir kavramdır (Seçer, 2011: 31). Dolayısıyla, döngüsel zaman anlayışında aynı olayların belli bir döngü dahilinde sürekli tekrarladığına inanılmaktadır. Geriye döndürülebilir olan bu zaman dahilinde tarım, balıkçılık, avlanma, toplama gibi ilkel geçim faaliyetleri güneşin doğup batması, Ay'ın şekil değiştirmesi ve mevsimlerin doğal döngüleri gibi doğa olaylarıyla düzenlenmiştir (Graham, 1981: 336). Döngüsel zaman algısının kaçınılmaz bir gereği olarak, önünde sonunda başlanılan yere geri döneceği varsayıldığı için, çalışma eylemi büyüme, gelişme ve ilerleme hedeflerine ulaşmada olmazsa olmaz bir vasıta olarak yüceltilmemektedir.

Çizgisel zaman anlayışında ise yaşanan tüm anlar ve olaylar bir daha tekrarlanamaz; zaman hem geçmiş hem de gelecek yönüne doğru sonsuza dek uzayıp gittiği için, geriye döndürülemezdir. Farklı çizgisel zaman yaklaşımlarının ilkinde, hareket noktası kabul edilen bir başlangıç (yaradılış) vardır. İkinci bir çizgisel zaman yaklaşımında ise bir hareket noktası veya başlangıç bulunmaz, ancak bir varış noktası (ölüm ya da öteki dünya) vardır. Üçüncü bir çizgisel zaman yaklaşımı bu ikisini birden içererek, hem başlangıç hem de varış noktalarını barındırır(Dauer, 1997: 84). Hangisi kabul edilirse edilsin, tüm çizgisel zaman algılarında değişmeyen özellik, yapılanın yapıldığı anda kalması ve geri dönüşün mümkün olmamasıdır. Bu nedenle de kaçınılmaz olarak, yaşanan her anın doğru değerlendirilmesi ve yapılan her eylemin en verimli şekilde yapılması gerekmektedir.

Radikal bir kopuş yaşanarak, döngüsel zaman algısından çizgisel zaman algısına geçilmesindeki önemli dönüm noktalarından biri, Museviliğin ve Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıdır. Nitekim Hıristiyanlar, İsa'nın çarmıha gerilmesini bir daha yaşanması mümkün olmayacak kadar acı bir olay olarak görerek, her olayın ve eylemin bir tekrardan ibaret olduğu döngüsel zaman algısından bir kopuş yaşamışlardır. Bu kopuşun yanı sıra gerçekleşen üretimde makineleşme, endüstrileşmenin ve kentleşmenin artması gibi yeni gelişmeler, bir taraftan toplumları hızla dönüştürmüş, diğer taraftan da eski esnek ve bireyin üzerinde nispeten söz sahibi olduğu zaman yönetimi düzenini bozmuştur. Artık gelişen piyasa düzeninin ve ticaret ilişkilerinin bir gereği olarak, zamanın ölçülmesi gerekmiştir(Orlikovski ve Yates, 2002: 690). Zaman algısındaki bu değişiklik aslında zamansal öğelerin doğadan tamamen kopması anlamına da gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bu andan itibaren insanlar zamanın tahakkümü altına girmiş ve zaman aracılığıyla disipline edilmeye başlamışlardır.

Bu disipline oluştta en önemli rollerden birini oynayan ve çizgisel zamanın önemli kurumlarından olan manastırlar, feodal Avrupa'da katı ve tavizsiz bir zaman tarifesi altında idare edilen ilk gündelik yaşam kurumlarını teşkil etmiştir. Manastırdaki günlük yaşam ve çalışma düzeni sapmaz bir saat gibi planlanmış ve hiç esnetilmeden uygulanmıştır. Bu da bireyi zaman içine hapsetmiştir(Glasser, 1972: 54). Dolayısıyla kilisenin bireylerin yaşamlarını zamanın ölçülmesi ve belirleyiciliği aracılığıyla düzenleyen ve bunu insanlara dayatan ilk güç merkezi olduğu ileri sürülebilir.

Manastırların yanı sıra Benediktin tarikatı papazları da en güçlü oldukları dönem olan Ortaçağ'da, insanları saati tam olarak belli olan bir çalışma planına uymaya zorlayarak, günlük hayatı kendi doğal akışı yerine, dışarıdan tasarlanan bir tempo içine sokmuşlardır. Bu da saatin zamanı gösteren bir alet olmanın yanı sıra, eylemleri eşzamanlılaştıran bir araç olduğunu da göstermektedir(Zerzan, 2000: 52). Dolayısıyla insanların günlük yaşamları, modern çalışma düzenine geçilmeden çok önce, din ve ibadet yoluyla zaman kullanılarak yönetilmeye başlanmıştır.

Durkheim da benzer bir çıkarım yapmakta ve bir eylem için doğru zamanın hangisi olduğuna karar vermenin, toplumsal ve dinsel dinamikler sayesinde belirlendiğini ileri sürmektedir. Kısacası, toplumsal zaman denilen ve kolektif yaşanan bu zaman, bireysel zamandan üstün gelmektedir. Buna göre, sosyal normlar harekete geçmenin doğru anlarını belirlemektedir. Örneğin, dini günlerde ve bayramlarda herkesin topluca dua ve ibadet etmesi, evlenmek, çocuk sahibi olmak için doğru yaşın beklenmesi bu kapsamda düşünülebilir. (Durkheim, 2005: 27-28) Yani her bir eylem ya da harekete geçme için hangi zamanın doğru zaman olduğuna birey bağımsız olarak karar vermemekte, bu toplumsal normlara göre şekillendirilmektedir. Dolayısıyla insanları zaman aracılığıyla disipline etmek ve kolektif yerine getirilen tek tip eylemler ortaya çıkarmak, kapitalizmin ve sanayileşmenin bir ürünü değildir. Bundan çok önce de insanlar zaman aracılığıyla disipline edilmişler ve bu durum, toplumsal yaşama ayak uydurmanın bir gereği olarak normlara bağlanmıştır.

3. GELENEKSEL VE ÇAĞDAŞ ANLAMDA ZAMAN ve ÇALIŞMA İLİŞKİSİ

3.1. Kapitalizm Öncesi Çalışma/Zaman Örgütlenmesi

Çalışmanın içeriğinde ve şeklinde ilk ortaya çıktığı dönemlerden bu yana köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Ancak belki de değişmeyen tek şey, çalışma denince hemen hemen tüm toplumlarda olumsuz bazı çağrışımların akla geliyor olmasıdır. Bunun insani ve fizyolojik bir takım sebepleri olduğu gibi, manevi ve dini temelleri de bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Hıristiyanlık inancında tüm evrenin altı günde yaratıldığı ve yaratıcının yedinci gün dinlendiği belirtilmektedir. Sonrasında, Adem ve Havva'nın cennetten kovulduğu ve Adem'in çalışmaya mahkum edildiği anlatılmaktadır (Haworth ve Veal, 2004: 16). Yani, çalışma bir cezadır. Dolayısıyla kutsal kitaplarda geçtiği şekliyle çalışma, cennetteki hoş ve sakin hayata kıyasla, daha olumsuz çağrışımlar yapmaktadır.

Rönesans ve Reform hareketleri öncesinde Hıristiyanlık, dünya yaşamına ve insanın bunun içindeki yerine ilişkin sabit bir görüş savunmuş ve dolayısıyla insanların var olmalarının amacının Tanrının iradesini takip etmek olduğuna inanılmıştır. Bu bağlamda, gelişme ve ilerleme bir toplumsal sorumluluk olmaktan çok, bireyin ahlaki bir yolculuğu olarak kabul edilmiştir. Bu düşüncelerin bir uzantısı olarak, Ortaçağ Avrupasında çalışmanın amacı, ekonomik gelişme olarak görülmemiştir. İlerlemeyi merkezine alan Rönesans düşüncesi sayesinde ise felsefe, sanat, mimari ve mühendislik gelişmiş; beşeri yaşam koşullarının geliştirilmesini amaçlayan çalışma anlayışı, yaygın kabul görmeye başlamıştır (Haworth ve Veal, 2004: 22).

Genel olarak bakıldığında, sanayi öncesi çalışma kalıpları son derece düzensiz ve kolektiflikten uzak bir yapı göstermektedir. Ayrıca, bu dönemde çalışma henüz toplumsal olarak tanımlanmamıştır ve esas olarak beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçları gidermek için yapılan bir eylemdir. Bu

nedenle, avcı-toplayıcılar bireysel temel ihtiyaçlarını giderdikten hemen sonra çalışmaya son verdikleri oldukça kısa çalışma günlerine sahip olmuşlardır. Bu dönemin bir başka önemli özelliği, çalışmanın döngüsel zaman düzeni içinde, tekrarlayan bir rutine dönüşmüş olması ve ihtiyaç duyulduğunda yapıyor olmasıdır(Strangleman ve Warren, 2008: 208-209).

Öte yandan, kapitalizm öncesi toplumlarda, yapılan işin merkeze alındığı bir çalışma ve zaman algısı bulunduğu da belirtilebilir. O dönemlerde günlük yaşam, bugünün aksine gerek zaman gerek mekan algısı açısından “işte geçen zaman” ve “iş dışı boş zaman” olarak kesin çizgilerle ayrılmamıştır. Dolayısıyla çalışma eylemi de günlük faaliyetlerden herhangi biri gibi kabul edilmiş ve bunlarla iç içe geçmiş şekilde algılanmıştır. Yapılması gereken işe odaklanan toplumlarda zaman, ev işlerine ve tarımsal işlere göre ölçülmüştür(Lefebvre, 1991: 30-31). Örneğin, avcılık ya da toplayıcılıkla geçinen topluluklarda zaman yiyecek olanaklarının kullanılmasına göre belirlenmiştir. Doğanın döngüsel tekrarları bu ölçümün temelini oluşturmuştur.

Bu açıdan bakıldığında, küçük ölçekli tarım üretiminin yaygın olduğu toplumlarda, zaman mevsimler temelinde şekillenmiş ve algılanmıştır. Daha açık bir ifadeyle, yağışların sona ermesi ve havanın çalışmaya müsait hale gelmesi hasat döneminin, dolayısıyla çalışmanın başlayabileceği anlamına gelmiştir. Bu dönemlerde, günün aydınlık saatlerinden mümkün olduğunca faydalanmak için, şafaktan akşam gün batımına kadar çalışmak doğal bir eylem sayılmıştır. Çünkü mevsimler değişmeden ve hava yeniden çalışmayı güçleştirmeden hasat işi tamamlanmalıdır. Benzer biçimde, deniz ya da nehir kıyısı yerleşim yerlerinde suyun hali ve ritmi toplumsal zamanı düzenlemiştir. Suyun durgun olduğu zamanlar, çalışma ve balığa çıkma zamanı anlamına gelmiştir. Ters zamanlar ise çalışma dışı zaman olmuştur(Thompson, 2006: 443). Dolayısıyla modern öncesi tarım toplumu döneminde zaman, bugünkü anlamıyla günler, saatler hatta dakikalar üzerinden değil, çok daha genel ve geniş bir biçimde mevsimler üzerinden tanımlanmıştır. Çalışma zamanı ve boş zaman algılamaları ekme-biçme ve avlanma mevsimlerine göre şekillenmiştir. Bu da çalışmanın ritminin ve yoğunluğunun doğrudan doğruya doğa tarafından belirlendiğini göstermektedir.

Doğa koşullarının yanı sıra, sosyokültürel gelenekler de zamanın kullanım kalıplarını doğrudan belirlemiştir. Daha açık bir ifadeyle, gelenekler belli eylemlerin belli bir günde, gecede, haftanın, ayın veya yılın belli bir anında ya da insan yaşamının belli bir döneminde yapılabileceğini veya yapılmasının tamamen yasak olduğunu belirlemiştir. Toplumsal yaşamın sürekli değişen yapısına uygun olarak, bu gelenekler ve dolayısıyla zaman kullanımı toplumlar arasında ve hatta aynı toplum içinde değişmiştir ve değişmeye de devam etmektedir. (Strangleman ve Warren, 2008: 206)

Zamanın algılanışında ve kullanımında doğanın zorlayıcılığından çok, toplumsal yaşam kalıplarını ve gelenekleri ön plana çıkaran isimlerin başında Durkheim gelmektedir. Durkheim analizini yaparken, hem toplumsal gelenekleri hem de dinin etkisini bir arada incelemiştir. *Dini*

Hayatın İlkel Biçimleri adlı eserinde Durkheim, ücretli çalışma anları ile bu çalışmanın olmadığı dini bayram zamanları arasındaki geçişlerin toplumsal yaşamın şeklini ve özünü belirleyen asıl unsur olduğunu ileri sürmektedir(a.g.e.: 366). Durkheim'a göre, bir toplum içinde insanların deneyimlediği ortak ve benzer tecrübeler, o toplum bireyleri arasında kolektif zaman algısını ve ortak bir zaman bilincini oluşturmuştur. Yani zaman, bir birliktelik ya da kolektiflik halinin bir yansıması ve sonucu olarak kabul edilmiştir. Bu yorumun kaçınılmaz bir sonucu, farklı kültürler ve toplum yapılarından kaynaklanan farklı zaman bilinçlerinin olabilmesidir. (Strangleman ve Warren, 2008: 207)

Sosyoekonomik gelenekler ile doğanın bu şekilde zaman kullanımında asıl belirleyici ve zorlayıcı unsurlar olması, bireylerin çalışma hayatlarında nispeten bağımsız olmaları sonucunu doğurmuştur. Çünkü çalışma hayatının kontrolü, doğanın mutlak zorlamaları dışında, sadece bireylerin elindedir. Bu bağımsızlık hali, sermaye birikimi sağlanıp, bireylerin fiilen istihdam edilmeye başlamasıyla değişmiştir. Artık doğanın yönlendirdiği çalışmanın yerini, zamanın yönlendirdiği çalışma almaya başlamıştır. Ücretli istihdamın yaygınlaşmaya başladığı ilk dönemlerde anlaşmaların “yapılacak iş” üzerinden değil, “işin kaç günde bitirileceği” üzerinden yapılmış olması bu yorumu desteklemektedir. Örneğin, bir orakçı ile bir tarlanın 4 gün içinde işleneceği konusunda bir anlaşma, doğa koşulları zorlanmaya ve esnetilmeye çalışıldığını göstermektedir. Yani, hava şartları kotu olsa bile akdedilen zamanda iş bitirilmeye çalışılacaktır(Thompson, 2006: 443). Bu durum, çalışma hayatında zaman kullanılarak yaşanan dönüşümün ilk işaretlerinden biridir.

İnsanların zaman üzerinde günümüze göre biraz daha söz sahibi olduğu ve toplumsal sistemi yönlendirebildiği bu dönemi sona erdiren temel gelişme bir görüşe göre, saat ya da daha genel ifadesiyle, zaman disiplindir. Nitekim E. P. Thompson, 1967 tarihli ünlü çalışmasında, sanayi devriminden belli bir zaman önce saatlerin ortaya çıkmasıyla, insanlarda geleneksel ve tarım toplumu olmaya dayanan *iş-yönelimli* zaman algısının, giderek *saat-zamanının* daha çok farkında olmaya doğru bir değişim geçirdiğini ileri sürmektedir. Lewis Mumford da bu görüşü destekleyerek, saatlere olan ihtiyacı asıl arttıran gelişmenin, Ortaçağ manastırları ve onların dua ve çalışmaya ilişkin sıkı günlük rejimleri olduğunu savunmaktadır:

İnsanlara kolektif tempoyu ve makine ritmini veren asıl unsurlar manastırlardır. Çünkü saatler artık sadece zamanın izini sürme araçları olmaktan çıkmış ve insanların eylemlerini senkronize etmenin araçları haline gelmiştir. Bugün ise saatler manastırların dışına taşmış ve çanların her düzenli çalışması, çalışanların ve ticaretin günlük yaşamına yeni bir düzenlilik getirmiştir... Bu nedenle, modern endüstri çağının ana makinesi, buhar makinesi değil, saattir.(Haworth ve Veal, 2004: 22)

İş ve doğa yönelimli çalışmadan, zaman yönelimli çalışmaya geçişte saate atfedilen bu büyük önemin yanı sıra, bir başka önemli belirleyici de üretim ölçeğidir. Gerçekten de ev ya da atölye

ölçeğinde yürütülen imalat faaliyetleri süresince düzensiz iş ve doğa yönlendirmesi devam etmiştir. Dolayısıyla, büyük ölçekli üretime geçilmeden önce, işin ve çalışanların düzensiz ve dağınık bir yapısı vardır. Ancak fabrika tipi üretime geçildiği andan itibaren, çalışanların eski çalışma alışkanlıklarından kurtulup disipline edilmeleri, daha açık bir ifadeyle çalışma faaliyetinin tektipleştirilmesi ve eşzamanlılaştırılması süreci de başlamıştır. Kol ve diğer saatlerin yaygınlaşıp pratik bir hale gelmesinin, Sanayi Devrimi sonrasına denk gelmesi, bu görüşü desteklemektedir(Thompson, 2006: 455-457). Artık, işçilerin birbirinden bağımsız ve bağlantısız çalışması düzenine tahammül kalmamıştır ve bir şekilde disipline edilmeleri gerekli hale gelmiştir. Zaman da bu disipline etme amacına en güzel hizmet edecek araç olarak belirmiştir.

Bu nedenle, başlarda ancak gökyüzüne, daha sonrasında ise kilise, manastır gibi ibadethanelerdeki veya şehir merkezlerindeki saat kulelerine bakarak öğrenilebilen zaman, kapitalizmin gelişme ve yayılma hızına uygun olarak, herkesin sadece koluna bakarak öğrenebileceği kadar pratik bir hal almıştır. Bu durum aynı zamanda, zamanın ölçülmesi ve değerlendirilmesi açısından alternatifsiz, tek bir sistemin egemenliğinin kesin ilanı olmuştur.

Bu yeni sistem altında, makineler çalıştığında bunları kullanan tüm işçilerin işyerinde bulunmaları ve ancak makineler durduğunda oradan ayrılmaları düzeni dayatılmıştır. Çünkü makinelerin başında işçi bulunmadığı her dakika, çıktı ve kar kaybı anlamına geldiği için, gittikçe daha çok disiplin altına alınmış bir işgücü oluşturulmaya çalışılmıştır(Haworth ve Veal, 2004: 23). Güneşin doğması ve batması, havanın müsait olması gibi belirsiz ve genel ölçütler eşliğinde örgütlenen bir çalışma düzeni, bu disipline etme süreciyle doğrudan çelişmiştir.

Ancak, kapitalizm öncesi toplum yaşantısına dayalı yaygın çalışma kültürünün dönüştürülmesi hemen mümkün olmamıştır. İlk aşamada basit ve dağınık direniş sergileyen işçiler, zaman disiplini daha sıkı dayatıldıkça, daha sert tepkiler vermeye başlamıştır. Dolayısıyla Avrupa'daki ve Kuzey Amerika'daki sanayileşme tarihinin büyük bölümü, sanayiye dayalı olmayan bir çalışma kültürüne sahip olan işçileri, çağdaş ve dünyevi hayatın farkında olan, disipline edilmiş sanayi işçilerine dönüştürme çabasıdır.

Bu çaba sonucunda, önceleri elle ve herhangi bir zaman baskısı olmadan yapılan işlerin çoğunun makinelere aktarılarak, zaman baskısına dayalı fabrika düzeni altında çalışılmasıyla birlikte, ister istemez zaman algısı ve çalışma süreci kişinin kendisine ait içsel bir eylem olmaktan çıkmış ve sisteme ait, dışsal bir hal almıştır. Bu da sonuçta, bireylerin yaptığı işe yabancılaşmasına yol açmıştır(Aydoğan, 2000: 84). Ancak bu geçiş bir anda olmamış; adım adım ve kapitalizmin gelişim aşamalarına uygun bir seyir izlemiştir. Örneğin sanayi devrimi sonrasındaki ilk dönemlerde, temel strateji işçileri mümkün olduğu kadar çok çalıştırmak üzerine kurulmuştur. Günde 16 saate varan uzun çalışma süreleri sonucunda işçiler, asıl zamanın çalışılarak geçirilen zaman olduğunu, boş zamanın ise

bundan arda kalan süreler olduğunu farkına bile varmadan kabullenmiştir. Dolayısıyla o zamana kadar sürekli yüceltilen ve sadece zenginler ile seçkinlere ait bir ayrıcalık olarak kabul edilen çalışmama hali, artık ayıplanmaya ve şiddetle eleştirilmeye başlanmıştır.

3.2. Kapitalist Çalışma Düzeni ve Boş Zaman

Kapitalist çalışma düzeninin zaman ve çalışma konusunda getirdiği temel yenilik, çalışma karşılığı kazanılan ücretin, bitirilmiş işler yerine, saat, hafta, ay gibi zaman birimleri ile belirlenmeye başlamasıdır. Yani, yapılan işin ve bu işin sonunda ortaya çıkarılan ürünün değil, bu iş için harcanan zamanın parasal karşılığının hesaplandığı yeni bir düzene geçilmiştir. Bu durum açıkça, zamanın metalaşması, alınıp satılması anlamına gelmektedir. Bu nedenle de işçiler ile ürettikleri üzerinden değil, çalıştıkları zaman üzerinden pazarlıklar yapılmaya başlamış ve üzerinde pazarlık edilen her bir zaman birimi süresince (örneğin saat başı gibi) sürekli daha fazla ürün üretmesi baskısı yapılmıştır. Burada işverenin amacı, parasını ödeyeceği zaman dilimi süresince mümkün olan en yüksek üretimi almaktır. Söz konusu zaman diliminde yapılan toplam üretimin parasal karşılığı, o dilim için üzerinde anlaşılan ücreti ne kadar aşarsa işveren o kadar kara geçmekte ve artık değer o kadar büyümektedir. Bu da kaçınılmaz olarak, işçileri üzerinde anlaşılan zaman diliminde sürekli yüksek verimle çalıştıracak bir mekanizmaya ihtiyaç doğurmuştur. Marks'a göre bu an, çalışma üzerindeki denetimin ve baskının asıl doğduğu an olmuştur. İşçiler bu kapsamda işe devam, zamanında geliş, iş hızlarının düzenlenmesi kontrollerine maruz kalmış ve teknolojik gelişmeler bu eğilimleri kolaylaştırmıştır. (Strangleman ve Warren, 2008: 207-208)

Toplum ve birey üzerinde zaman kullanılarak baskı mekanizmaları oluşturulması konusunda Max Weber de detaylı bir analiz geliştirmiştir. Weber'e göre, sanayi kapitalizminin sürekli bir gelişim içinde bulunması ve her geçen zaman daha karmaşık bir hal alması, toplumun her açıdan sağlıklı işlenmesini güçleştirmektedir. Bunu sağlamak için de geniş ve karmaşık bürokrasilere ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Bu tarz bürokratik yapılar oluşturulduktan sonra, bu kez de hem bu geniş ve karmaşık bürokrasilerin eylemlerinin hem de buralarda çalışanların tam ve sağlıklı bir uyumu gerekli hale gelmiştir. Bu acil ihtiyaca zaman temelli sıkı bir disiplin düzeni cevap teşkil etmiş ve bu süreçte saat ve zaman yeni bir denetim ve düzenleme aracına dönüşmüştür. (O'Neill, 1986: 47) Dikkat edilirse, hem Marks hem de Weber, farklı noktalardan hareket ederek ve farklı süreçlerden geçerek aynı noktada buluşmaktadır. Bu aynı nokta, toplumların ve insanların zaman yoluyla disipline edilmesidir.

İşçilerin zaman ayarlamaları yoluyla disipline edilmesinin ve üretimin senkronize bir hale getirilmesinin günümüze daha yakın bir örneği, Taylor'un gerçekleştirdiği bilimsel deneylerdir. Taylor'un zaman ve hareket etütleri olarak bilinen bilimsel deneyleri, esas olarak hangi işçinin hangi işi nasıl ve ne kadar zamanda yapacağını önceden kesin olarak belirlenmesine ve işçilere önceden duyurulmasına dayanmaktadır(Taylor, 1910: 2). Bunu gerçekleştirmek için, yapılan işler çok küçük

parçalara bölünüp vasıfsızlaştırılmış ve basitleştirilmiştir. Böylece hem işlerin yapılma hızları arttırılmış hem de işçilerin performanslarının iş süreleri dayatılarak denetlenmesi kolaylaşmıştır.

Kapitalist üretim ve toplum düzenindeki tüm bu zaman odaklı düzenlemeler neticesinde, insanların kafalarına “çalışma zamanı” ve bunun tersi sayılabilecek “boş zaman” şeklinde iki farklı zaman algısı yerleşmiş ve bu iki farklı zaman dilimi arasında bir değiş tokuş ilişkisi belirlemiştir. Daha açık bir ifadeyle, çalışılan zamandaki bir artış ya da azalış doğal olarak, çalışma dışındaki zamanın süresi, nasıl geçirildiği ve bu iki farklı zaman diliminin nasıl dengeleneceği konularında bazı sonuçlar doğurmaktadır. (Strangleman ve Warren, 2008: 216). Bu kapsamda, işte çalışarak geçirilen zaman yaygın olarak asıl zaman; bundan geriye kalan zaman ise diğerine göre daha önemsizleştirilerek, boş zaman olarak değerlendirilmektedir. Yani, sırf çalışmayla doldurulmadığı için, “boş” olarak algılanmaktadır (Maga, 2007: 3). Halbuki çalışma dışındaki bu zaman dilimleri bir taraftan sistemin tanımladığı rol ve sorumluluklardan kurtulma, diğer taraftan da rahatlama, herhangi bir hobiyle uğraşma ya da sadece aileyle veya arkadaşlarla keyifli vakit geçirme imkanı sağlama açısından önemlidir.

Bu açıdan bakıldığında, burada asıl zaman-boş zaman mücadelesinden çok, bunları belirlemeye ilişkin ölçütlerin birbirine üstün gelme mücadelesi vardır. Daha açık bir ifadeyle, eğer geçirilen zamanın asıl zaman veya boş zaman olarak niteliği “para kazanmak” gibi dünyevi ve maddi bir ölçüte göre belirlenecekse, doğal olarak işte geçirilen ve para kazanılan zaman, asıl zamandır. Aksine, “aileyle” ya da “sevdikleriyle birlikte olmak” gibi daha manevi ve duygusal ölçütlere göre bir saptama yapılacak olursa, bu durumda evde harcanan zaman asıl zaman, işte geçen zamansa boş zaman olacaktır. Dolayısıyla burada aslında, zamanın neye göre değerlendirildiği konusu önemlidir ve “para kazanmak” ölçütü, kapitalizmin geniş hegemonyasına uygun olarak temel kıstas haline gelmiştir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, insanların zaman algısı kapitalist sistem tarafından tamamen kontrol altına alınarak, sistemin çıkarları doğrultusunda yeniden yönlendirilmiş durumdadır. Üstelik sadece çalışma zamanı değil, çalışma dışı zaman da kontrol edilmektedir. Çünkü kapitalist çalışma düzeni sürekli yeniden üretim için, çalışanların biyolojik ve zihinsel olarak her an çalışmaya hazır bulunmasına ihtiyaç duymaktadır. Bu, boş zamanı çalışmanın doğurduğu görüşüne dayanmaktadır ve boş zamanın verim düşüklüğüne yol açabilecek yorgunluğu giderecek şekilde harcanmasını sistem açısından bir zorunluluk haline getirmektedir (Aytaç, 2002: 233). Dolayısıyla, boş zaman bireyin çalışma anında en yüksek verimi sergilemesini mümkün kılan bir rahatlama dilimidir. Yani, birey boş zamanını sonraki yoğun çalışma temposuna kendini yeniden ve sürekli olarak hazırlamak üzere geçirmelidir. Bu, ilk bakışta son derece haksız gibi görünse de zamanın parayla ölçüldüğü bir sistemin insanların kendi hayatlarını kendi iradeleriyle sürdürebilmelerine izin vermesi son derece güçtür. Çünkü sonuç itibarıyla insan maddi bir varlıktır ve hayatı maddi bir mahiyet taşıdığı için ona maddi

bir gözle bakılmakta ve bütünüyle buna göre yönetilmektedir. Dolayısıyla zamanın gün, hafta, ay ve yıl olarak en ince ayrıntılarına kadar örgütlendiği büyük kapitalist ülkelerde insanların büyük bir bölümü önceden belirlenmiş bir hayatı sürdürmektedir(Maga, 2007: 4).

Bu doğrultuda, insanların zihinleri, çalışmadıkları anlarda bile işleriyle meşguldür. Kapitalizm atipik çalışma düzeni, yaşam boyu öğrenme, tam zamanlı üretim, performans değerlendirmesi gibi yöntem ve uygulamalarla çalışanların boş zamanlarını da denetlemekte ve yönetmektedir. Böylece çalışanların boş zamanları çeşitli sertifika programlarıyla, kişisel gelişim seminerleriyle ve bilgisayar, yabancı dil kurslarıyla gittikçe daha çok dolmaktadır. Çünkü tatmin edici koşullarda bir iş bulmanın tek yolunun sürekli ve sonu gelmez kişisel gelişim etkinliklerinden geçtiğine koşullandırılmışlardır.

Kapitalist ideolojinin, boş zamanı örgütlenme çabası, bir görüşe göre, insanların gelişen teknoloji ve makineleşme sayesinde daha fazla boş zamana sahip olmasının bir sonucudur. Sanayi Devriminin ilk dönemlerinde insanların kendilerine ait boş zamanlarını sınırlayıp, sisteme ait çalışma zamanlarını arttıran makineleşme, XX. yüzyıla gelindiğinde tam tersi bir etki yapmıştır. Ayrıca sanayileşmiş ülkeler başta olmak üzere, yaşam şartlarının tüm dünyada iyileşmesi ve sağlık alanındaki gelişmeler insan ömrünün uzamasına yol açmıştır. Tüm bunlar bir arada düşünülünce, insanlar geçmiş yıllara oranla daha az çalışma ve daha uzun süre yaşama imkanına kavuşmuştur. Bu çerçevede, gelişen sanayi ve makineleşme sayesinde bir “boş zaman toplumu”ndan bahsedilebileceği bile tartışılmaya başlamıştır. Bu görüşün en etkili savunucularından biri Bertrand Russell’dır. 1930’lu yıllarda yazdığı ünlü makalesinde, işçilerin normalde sekiz saatlik çalışmayla ulaştıkları çıktı miktarına yeni bir buluş sayesinde artık dört saatte ulaşılması halinde, yapılması gereken en mantıklı hareketin sekiz saatlik çalışmada ısrar etmek yerine, çalışma süresini günde dört saate düşürmek olduğunu belirtmiştir(Russell, 1935). Böylelikle geriye kalan zaman sanata, çeşitli hobilere, keyfe ve rahatlamaya ayrılacaktır.

Ancak İkinci Dünya Savaşı, bu görüşün bir süreliğine gündemden düşmesine neden olmuş ve çalışma yeniden birinci öneme sahip kavram haline gelmiştir. Ne var ki, 1960’lı yıllarla birlikte zenginliğin artmasıyla ve savaş dönemlerinin geride kalmasıyla, çalışma saatlerinde yeniden bir azalma ve tatil günlerindeyse bir artış meydana gelmiş; bu da yeni bir “boş zaman-tembel toplumu” tartışması başlatmıştır. 1970’li yıllardaysa, gelişmiş sanayi toplumlarının neredeyse tamamında Japonların daha yoğun çalışma ahlakı ilgi uyandırmaya ve fark yaratmaya başlamıştır. Küreselleşme ve ardından gelen, yatırımların daha düşük üretim ve işçilik maliyetli gelişmekte olan ülkelere doğru yayılması eğilimleri yeni ekonomik sıkıntılar doğurmuştur. Bu nedenle, 1990’lı yıllara gelindiğinde, birçok Batılı sanayileşmiş ülkede çalışma sürelerindeki azalma durmuş ve hatta daha da artmıştır. Bu da “tembeller toplumu” tartışmalarını bir süreliğine sona erdirmiştir(Haworth ve Veal, 2004: 28).

Son 20 yıla bakıldığında ise çalışma zamanı ve boş zaman algısında yeniden köklü değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Örneğin, standart iş günü ve iş haftası anlayışı aşınarak, çalışma sadece belli zaman dilimlerinde yapılırdan çıkmış ve giderek daha parçalı, esnek ve mekandan bağımsız bir hal almıştır. Bu da doğal olarak boş zamanın da belirli gün ve saat sınırları içine hapsedilmemesine yol açmıştır.

Aslında boş zaman, sadece modern çalışma düzenine özgü bir kavram değildir. Bunun öncesinde de boş zaman vardır, ancak algılanış biçimi günümüze gelene kadar sürekli değişmiştir. Örneğin Antik Yunan Döneminde, boş zaman iyiliği, huzuru, hakikati aramak ve kendini geliştirmek gibi üstün değerlerle ilgilenmek ve bunlar üzerine kafa yormak şeklinde bir anlama sahip olmuştur. Bu durumda boş zaman, boş oturlan, üretimsiz geçen bir zaman değildir. Tam tersine, toplum içinde seçkin bir statüye sahip olma, meseleler üzerinde derinlemesine düşünebilme, estetik zevkler ve beğeni oluşturma zamanıdır; iş ve çalışmayla ilişkilendirilmemektedir (Juniu, 2000: 69). Yani, boş zaman çalışma olmadan da mümkün olabilecek bir zamandır.

Roma dönemindeyse Yunan döneminden daha farklı ve bugünkü algıya daha yakın bir boş zaman algısı bulunmaktadır. Boş zaman çalışmanın ve üretime katkıda bulunmanın ardından gelen bir zamandır ve bir sonraki çalışma ve üretim zamanı için gereken rahatlamayı ve hazır olmayı sağlamaktadır. Yani boş zaman aslında çalışmanın bağımlı değişkeni olmuştur ve varlık sebebi sadece çalışmayı desteklemek ve pekiştirmektir. Boş vaktin bu şekilde çalışmayı tamamlayan ve onunla doğrudan bağlantılı bir zaman dilimi olarak algılanması, bu vaktin yönetici kesim tarafından oyunlar, gladyatör dövüşleri gibi değişik eğlenceler sunularak organize edilmesi sonucunu doğurmuştur (Juniu, 2000: 69). Dolayısıyla, Roma döneminde boş zamanın çalışmadan arta kalan ve onu tamamlayan bir zaman gibi görülmesi ve bunun bir sonucu olarak, serbestçe değerlendirilmek üzere bireye bırakılmaması ve bizzat yönetici sınıf tarafından şekillendirilmesi ve örgütlenmesi nedeniyle bugünkü algıyla benzerlikler bulunmaktadır.

Boş zamanın bu şekilde kişinin kendisine ait olmaktan çıkıp, sisteme ait sayılmasının en başta gelen nedeni, kapitalizm açısından bir “meta değeri” taşımasıdır. Bu doğrultuda Lafargue, çalışma eyleminin kendisinin doğrudan bir amaç haline gelmesinin kökeninde yer alan mantığı, çalışanların anlamadıklarını ileri sürmektedir. Kapitalizmi ayakta tutan üretimi fazlasını eritmek için tüketimin sürekli artması, hatta adeta bir zevk haline dönüşmesi gerekmektedir. Bu, bireylerin mutluluğu için değil, kapitalizmin kendi egemenliğini sürdürebilmesi için bir gerekliliktir. Lafargue’a göre, “*işçilerin, kendilerini öldürürcesine çalışma ve yokluk içinde sürünerek yaşama çılgınlığı karşısında, kapitalizmin büyük üretim sorunu üretici bulmak ve onların gücünü iki katına çıkarmak değil, tüketici bulmak, isteklerini kamçulamak ve onlarda sahte gereksinimler yaratmaktır*” (Lafargue, 1999: 95). Bu durum, Baudrillard’a göre kapitalist etiğin her yerde geçerli olmasıyla açıklanabilmektedir. Çalışma

alanında olduğu kadar, boş vakit ve tatillerde de aynı “zorlama ahlakı” geçerlidir(Baudrillard, 1995: 97-98). Bu nedenle, günümüzde artık neredeyse çılgınlık boyutuna ulaşmış ve mutlulukla, toplum içinde statü sahibi olmakla özdeşleşmiş olan tüketim alışkanlığı düşünüldüğünde, sistemin amacının, üretim süreciyle tüketim süreci arasında bir bağlantı oluşturmaktır. Bu tarz bir yorum, boş zamanın aslında bireyin kendisine ait ve bağımsız bir biçimde kullanabildiği bir zaman dilimi olmadığı, en az çalışma zamanı kadar sisteme ait ve manipüle edilmiş bir zaman olduğu görüşünün temel dayanak noktasıdır(Omay, 2009: 94). Bu nedenle boş zaman, çalışanların kendilerini yeniden çalışmaya hazır hale getirecekleri, yapay, tektipleşmiş ve kitlesel eğlence isteği üreten endüstrilerin yatırım ve kar hesaplarına göre yeniden örgütlenmekte ve adeta bir “boş zaman sektörü” ortaya çıkmaktadır(Aydoğan, 2000: 232).

Lefebvre de bu görüşü desteklemekte ve boş zamanın, artık bireyin kontrolünden çıktığını ve kitleleri pasifleştirdiğini belirtmektedir(Lefebvre, 1991). Bu anlamda, ilk önce radyo, televizyon, sinema gibi “boş zaman makineleri” icat edilmiş ve boş zamanın artık kitlesel olarak nasıl geçirilmesi gerektiği bunlar aracılığıyla anlatılarak, önceki anlamından uzaklaşmıştır. Böylece, günlük yaşamın temel bileşenleri olan iş, aile, özel yaşam ve boş zaman unsurları arasında kesin sınırlar çizilmiş ve ayrışma sağlanmıştır. Üstelik her türlü endişe ve zorundalıktan kurtulma anlamına gelmesi gereken boş zaman, bu yeni düzende yeni kaygılar, zorundalıklar ve sorumluluklar getirmeye başlamıştır. Kısacası modern düzende insanlar boş zaman dilimlerinde işlerinin, ailelerinin ve özel yaşam alanlarının kendilerine sağlayamayacağı “rahatlama” vasıtaları bulma telaşındadır. Bu ise boş zamanı tamamen günlük yaşamın dışına taşıyan ve ayrıştıran bir algı biçimidir. Boş zamanın ve işin bir arada ve bireye ait olduğu modern öncesi dönemlerden farklı olarak artık bireyler boş zamanlarını kazanmak için çalışmaktadırlar. Boş zaman ise sadece isten uzaklaşmak şeklinde tek bir anlama sahiptir. Kısacası, ortada bir kısır döngü bulunmaktadır.

Bu nedenle, günümüzde boş zaman tüketimi artık sadece gereksinimlerin karşılanması olmaktan çıkarak, adeta çalışmanın bir işlevi haline gelmiştir. Boş vaktin önemli bir kısmını oluşturan tüketim eğilimi, bir görev haline gelerek içselleştirilmiş ve bu tüketimci eylemler bireylerin kimliklerini toplum içinde ifade etme ve statülerini belirleme vasıtası olarak kurumsallaşmıştır. Artık günümüzde bu zevk baskısından kurtulmak mümkün değildir. Bu sürecin olumsuz bir etkisi, tüketimcilikteki edilgenlikten kaynaklanan mutsuzluktur. Mutsuzluğun çözümü olarak yeniden ve daha fazla tüketme eğilimi yükseltilmekte ve adeta bir yurttaşlık ödevi olarak zorla sunulmaktadır(Baudrillard, 1995: 97-98).

Sonuç olarak, kapitalizmin bugünkü baskın tüketim kalıpları altında insanlar, günlük hayatın ve geçici zevklerin çekiciliğine kapılmışlardır. Bu durum hem bir boyun eğme hem de bir kayıtsızlık halidir. Birey çalışma ortamındaki teslimiyetçi ve edilgen tavrını, çalışma dışı zamana da taşımıştır.

Asıl önemli olan nokta ise, bu çalışma dışı zamanın, aşırı sanayileşme ve mekanikleşme arzusu tarafından zamanında tahrip edilmiş olan toplumsal dayanışma ve birliktelik duygusunu, yeniden temin etme potansiyelinin kullanılmamasıdır.

4. SONUÇ

İnsanların zaman algısı kapitalist üretim ve tüketim düşüncesi tarafından tamamen kuşatılmış durumdadır. Bu doğrultuda, çalışma zamanı üretme yükümlülüğüyle; çalışma dışı zaman ise tüketme yükümlülüğüyle sınırlanmıştır. Kapitalist sistem bireylere ne zaman çalışacaklarını dayattığı gibi, ne zaman ve hangi aktiviteler aracılığıyla dinlenebileceklerini de dayatmaktadır. Bunu yaparken de mekanik saatler aracılığıyla zamanı parçalara ayırabilme, yeni zaman dilimleri geliştirebilme ve bunu tüm topluma benimsetebilme kabiliyetini kullanmaktadır. Kapitalizmin bu başarısı bir taraftan şaşırtıcı, diğer taraftan da ürkütücü ve endişe vericidir.

Üstelik kapitalizmin dayattığı zaman disiplini o kadar kanıksanmış ve olağanlaşmıştır ki, insanlar kimi ölçütlere göre asli aktiviteler sayılabilecek kitap okumayı, spor yapmayı, hatta aileyle zaman geçirmeyi ve daha birçok aktiviteyi hiç tereddüt etmeden boş zaman aktiviteleri olarak algılamaktadır. Çalışmak kesinlikle insanın hayattaki amacı, var oluş nedeni ve hayatının ve zamanının temel belirleyicisi haline gelmiştir; ailesiyle ve sevdikleriyle zaman geçirmekten bile öncelikli bir yere sahiptir. Bu durum, kapitalizmin kesin hegemonyası altında, çalışmanın asıl zaman aktivitesi olduğu şeklindeki toplumsal uzlaşmayı apaçık ortaya koymaktadır.

Ancak hakim çalışma ve zaman algısı, zaferini bir anda ilan etmemiştir. Her iki algı biçiminde de ciddi dönüşümler gerçekleşmiş ve başlangıçta bireyin tasarrufunda olma halinden, tamamen bireyin dışında ve onu yöneten bir hale dönüşmüşlerdir. Sanayi yaşamının tekrardan ibaret rutin doğası altında insanlar, bunu farkında bile olmadan kabullenmişlerdir.

Nitekim sanayileşme düzeyi ilerledikçe, bir taraftan boş zamanla çalışma zamanı arasındaki sınırlar netleşmiş, diğer taraftan da boş zaman sürelerinde kayda değer artışlar meydana gelmiştir. Esnek çalışma şekillerinin, geçici çalışmanın, iş ve proje bazlı çalışma biçimlerinin yaygınlaşması bunun en başta gelen nedenleri arasında sayılabilir. Bu da ister istemez, doğası gereği sadece kar güdüsüyle hareket eden kapitalist düşünceyi harekete geçirmiş ve insanların boş zamanlarında da sisteme dahil olmaları amaçlanmıştır. Bu doğrultuda turizm, spor, alışveriş, tüketim, eğlence gibi alanlarda, insanların boş zamanlarını doldurma şeklinde bir mücadele başlamıştır. Yani, insanların sisteme sadece üretime katılmaları aracılığıyla değil, tüketici olarak da katkı sunmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak bugün, Batı'daki gelişmiş sanayi toplumları başta olmak üzere, kültürel açıdan onlarla bir yakınlaşma süreci içindeki sanayileşmekte olan ülkeleri de içine alacak biçimde, normalde kapitalist sistemin ve üretim sürecinin dışında, sadece bireye ait aktivitelerle doldurulması

gereken boş zaman, yeniden sisteme teslim olmuştur. Olması gerekenle gerçekte olan arasındaki bu paradoks, insanların boş zamanlarında serbest seçimler yapmalarını engellemiş ve onları kapitalist ve üretim ilkelerine uymaya zorlamıştır. İnsanlar artık sadece üretim güçleriyle değil, tüketim aktiviteleriyle de kar maksimizasyonu araçları haline gelmişlerdir.

Son söz olarak söylenebilecek olan, insanların zamanlarını nasıl kullanacaklarının kararını sistemin kontrolüne teslim edip etmemek konusunda her zaman bir tercih şansına sahip olduklarıdır.

KAYNAKÇA

Aydoğan, F., (2000) *Medya ve Serbest Zaman*, İstanbul: Om Yayınevi.

Aytaç, Ö., (2002) “Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:12, Sayı:1.

Baudrillard, J., (1995) “Bir Tüketim Kuramı Üzerine”, *Cogito*, Sayı:5.

Blyton, P., Hassard, J., Hill, S. ve Starkey, K. (Edt), (1989) *Time, Work and Organization*, Routledge.

Dauer, D. W., (1997) “Nietzsche ve Zaman Kavramı”, *Cogito*, Sayı: 11.

Demir, C. ve Demir, N., (2006) “Bireylerin Boş Zaman Faaliyetlerine Katılmalarını Etkileyen Faktörler ile Cinsiyet Arasındaki İlişki: Lisans Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama”, Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1 (Ocak).

Durkheim, E., (2005) *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Ataç Yayınları.

Fudge, J., (2006) “Control Over Working Time and Work-Life Balance: A Detailed Analysis of the Canada Labour Code, Part III”, Report prepared for the Federal Labour Standards Review.

Glasser, R., (1972) *Time in French Life and Thought*, Manchester University Press.

Graham, R. J., (1981) “The Role of Perception of Time in Consumer Research”, *The Journal of Consumer Research*, Vol. 7(4).

Haworth, J. T. ve Veal, A. J. (Editors), (2004) *Work and Leisure*, Routledge.

Juniu, S., (2000) “Downshifting: Regaining the Essence of Leisure”, *Journal of Leisure Research*, Winter, v.32.

Lafargue, P., (1999) *Tembellik Hakkı*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.

Lefebvre, H., (1991) *Critique of Everyday Life*, London: Verso.

- Maga, İ., (2007) “İdeolojik Zaman: Zaman Sonsuz Mu?”, TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, Nisan-Mayıs.
- Omay, U., (2009) *Emeğin Kültür ve Manipülasyon Teorisi*, İstanbul: Beta Yayınevi.
- O'Neill, J., (1986), “The Disciplinary Society: From Weber to Foucault”, *The British Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 1.
- Orlikovski, W. J. ve YATES, J., (2002) “It’s about Time: Temporal Structuring in Organizations”, *Organization Science*, Vol.13(6).
- Russell, B., “In Praise of Idleness”, <http://www.zpub.com/notes/idle.html>, (27/02/2016).
- Seçer, Ş., (2011) *Çalışma Yaşamında Zaman*, İzmir: Altın Nokta Yayınevi.
- Strangleman, T. ve Warren, T., (2008), *Work and Society Sociological Approaches, Themes and Methods*, Routledge, USA.
- Taylor, F. W., (1910) “The Principles of Scientific Management”, National Humanities Center, Ch. 2, excerpts, <http://americanclass.org/wp-content/uploads/2013/03/Taylor-Scientific-Management-1910-excerpt.pdf>, Erişim: 23/03/2016.
- Thompson, E. P., (2006) *Avam ve Görenek*, İstanbul: Birikim Yayınevi.
- Topakkaya, A., (2012) “Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Bahar, Sayı: 13.
- Yeniçeri, M., Coşkun, B. ve Özkan, H., (2002) “Muğla İl Merkezindeki Memurların Boş Zaman Değerlendirme Eğilimlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı: 7, Bahar.
- Zerzan, J., (2000) *Gelecekteki İlkel*, İstanbul: Kaos Yayınları.